

Kur'an'ın Tercümesi Meselesine Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Bakışı*

Yasin Pişgin**

ORCID: 0000-0001-9337-2863

Öz

Son ilahi kitap olan Kur'an Arapça indirilmiştir. Fakat o'nun hitabı yalnızca Araplara değil, bütün insanlardır. Bu yüzden, Kur'an'ın mesajının Arap olmayan milletler tarafından anlaşılması ve yaşanması amacıyla tercümesi meselesi İslam'ın ilk devirlerinden itibaren gündeme gelen bir konudur. Ayrıca bu meseleye, Kur'an tercümesinin Kur'an olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği ve namazlarda okunup okunamayacağına ilişkin tartışmalar da eşlik etmiştir. Bu tartışmalar, Türkçe tercümelemlerle ilgili olarak, "ulusalcılık" akımının baş gösterdiği II. Meşrutiyet döneminde ve daha sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında belirginlik kazanmıştır. Özellikle Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Diyanet İşleri Başkanlığı yaptığı 1951-1960 yılları arası, söz konusu tartışmaların zirveyi bulduğu bir dönemdir. Bu itibarla biz bu makalemizde başkanlığı dönemindeki tartışmalar ekseninde Hayırlıoğlu'nun, Kur'an'ın tercümesi meselesine bakışını ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, Kur'an, Tercüme, Meal

Gönderme Tarihi: 27/02/2019

Kabul Tarihi:20/03/2019

* Bu makale 15-16 Aralık 2017 tarihinde Antalya'da yapılan '4. Diyanet İşleri Reisi Eyüp Sabri Hayırlıoğlu Sempozyumu'nda sunduğumuz "Kur'an'ın Tercümesi Meselesine Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Bakışı" başlıklı bildiri metninin içerik ve kaynak bakımından genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: yasinpisgin@akdeniz.edu.tr

The View of Eyüp Sabri Hayırlıoğlu on the Translation of the Quran

Yasin Pişgin

ORCID: 0000-0001-9337-2863

Abstract

The Qur'an, as the last divine book, has been revealed in Arabic. However, its message didn't only call Arabs but called all the people. Therefore, the issue of Qur'an's translation for understanding and living by other nations has come to the fore from the earliest periods of Islam. In addition to this, there have been discussions about whether or not the Qur'anic translation can be called as the Qur'an and can or cannot be read in daily prayers. These discussions regarding to Turkish translations of the Qur'an have become clear in the Second Mashrutiyat Period that "the Nationalistic Ideas" began to appear and later in the early years of the Republic of Turkey. Especially when Eyüp Sabri Hayırlıoğlu was head of the Department of Religious Affairs between 1951-1960, it was a period when the discussions took the peak. In this respect, this article will examine the views of Hayırlıoğlu on translation of the Qur'an in the context of discussions during his presidency.

Keywords: Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, Qur'an, Translation, Meal

Received Date: 27/02/2019

Accepted Date: 20/03/2019

Взгляд Эйюпа Сабри Хайырлыоглу на перевод Корана

Резюме

Коран, последняя божественная книга была загружена арабским языком. Однако его не только называют арабами, но и называют всех людей. Поэтому вопрос о переводе Корана для понимания и исполнения Его заповедей другими народами вышел на первый план с самых ранних периодов ислама. В дополнение к этому, были дискуссии о том, может ли перевод Корана называться Кораном или не может быть вызван и может быть прочитан в молитвах или не может быть прочитан. Что касается турецких переводов, эти дискуссии стали ясными во второй конституционный период, что идея «национализма» начала появляться в ней, а затем и в первые годы республики. Эта дискуссия достигла вершины, особенно с 1951 по 1960 год, когда Эйюп Сабри Хайырлыоглу председательствовал в Религиозных делах. В этой связи в этой статье мы попытаемся изучить точку зрения Хайырлыоглу на перевод Корана в контексте дискуссий во время его президентства.

Ключевые слова: Эйюп Сабри Хайырлыоглу, Коран, Перевод, Еда

Получено: 27/02/2019

Принято: 20/03/2019

Giriş

Eyüp Sabri Hayırlıoğlu dördüncü Diyanet İşleri Başkanıdır. İlkokul tahsilini yaptığı esnada hafızlığını tamamlayan Hayırlıoğlu, Konya’da Ziyâiye Medresesinde zamanın önemli din âlimlerinden dersler almıştır. Konya’daki Dârulfünûn’un hukuk bölümüne girmiş ve buradan 1911 yılında birincilikle mezun olmuştur. Bir yıl sonra da medreseden icazet almış, İstanbul’a giderek bir müddet Dârulfünûn’da müderris muavinliği yapmış ve 1919 yılında bu görevinden istifa etmiştir. Bu arada vilayet ve belediye encümen azalıklarında bulunmuş, iyi hizmetler görmüş, bilhassa Delibaş isyanında yakalanan bazı mühim kişilerin hayatlarını kurtarmaya muvaffak olmuş ve isyanın büyümesini engellemiştir. 1923 yılında İkinci Büyük Millet Meclisine Konya Mebusu olarak seçilen ve Meclisin ikinci devresinde mebusluktan çekilen Hayırlıoğlu, Konya’ya dönerek avukatlık yapmış, bir müddet de ticaretle meşgul olmuştur.¹

Ahmet Hamdi Akseki’nin vefatı üzerine 1951 yılında Diyanet İşleri Başkanlığına getirilen Hayırlıoğlu, 22 Kasım 1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararı uyarınca mabet dışında “ruhani elbise” giymesine izin verilen ilk Diyanet İşleri Başkanı olmuştur. O, 1960 tarihinde rahatsızlığı sebebiyle emekliye sevk edilene kadar başkanlık görevini yürütmüştür. Emekliliğinden dört ay sonra 8 Ekim 1960 tarihinde vefat etmiş ve Ankara’da Cebeci Asrî Mezarlığı’nda toprağa verilmiştir.² O’nun başkanlık yaptığı 1951-1960 yılları arası Kur’an’ın tercüme edilip edilemeyeceği, edilecekse bunun “lâfzî” mi yoksa “manevî” bir tercüme mi olacağı, tercümenin Kur’an olarak isimlendirilip isimlendirilmeyeceği ve tilavetiyle ibadet edilip edilemeyeceğine ilişkin tartışmaların zirveyi bulduğu bir dönemdir. Bu bağlamda biz bu çalışmamızda Hayırlıoğlu’nun Kur’an’ın tercümesi meselesine bakışını ele almaya çalışacağız.

I. Türkçe Kur’an Tercümelerinin Hayırlıoğlu Dönemine Kadarki Serencamına Kısa Bir Bakış

Kur’an’ı insanlara tebliğ eden Hz. Muhammed (sav) “كَافَّةً لِلنَّاسِ” : “bütün insanlara” gönderilmiş son peygamber;³ Kur’an ise pek çok ayette ifade edildiği üzere “ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ” : “âlemler için bir öğüttür.”⁴ Arap olan ve

¹ Veli Ertan, “Sabık Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 7, sy. 77, Ekim, (1968): 227-228.

² Veli Ertan, “Eyüp Sabri Hayırlıoğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.17, İstanbul: TDV Yay., 1998, 50-51.

³ Sebe, 34/28. Bkz. Ahzâb, 33/40.

⁴ Bkz. Yûsuf, 12/104; Sa’d, 38/87; Kalem, 68/52; Tekvîr, 81/27.

olmayan bütün milletlere hitap eden Kur'an, üzerinde düşünülüp anlaşılın ve yaşanılsın diye indirilmiş bir kitaptır.⁵ Bu itibarla Arap olmayan ve Arapçayı bilmeyen milletlerin Kur'an'ı anlamalarının, onun üzerinde düşünüp prensiplerini hayatlarına aktarmalarının gerekliliği,⁶ daha İslam'ın ilk yıllarında Kur'an'ın anlaşılması için farklı dillere tercümesini gündeme getirmiştir. Çünkü fetih hareketleriyle birlikte genişleyen İslam coğrafyası Arap olmayan pek çok milletin Kur'an ile tanışmasını sağlamıştır.

Aslında Kur'an'ın, Arap olmayan kimselerce anlaşılması için tercüme edilmesinin tarihini asr-ı saadete kadar götürmek mümkündür. Hz. Peygamber'in, komşu ülkelerin hükümdarlarına, tercüme edileceğini bile bile Kur'an'dan ayetler içeren mektuplar göndermesi,⁷ onun gönderdiği bu mektupların, elçiler tarafından içindeki ayetlerle beraber tercüme edilmek suretiyle kralların bilgisine sunulması Kur'an'ın başka dilleri konuşan insanlar tarafından da anlaşılması yönünde atılan ilk adım olarak görülebilir. Bunun yanı sıra Selmân-ı Fârisî'nin (ö.36/656) Fatiha Suresini Farsçaya çevirmesi ve bunu Hz. Peygamber'e arz ederek onun onayını alması da Kur'an'ın anlamının başka dillere aktarılmasının ilk örneklerinden biri sayılabilir.⁸

Kur'an'ın Türkçeye ilk defa ne zaman ve kimin tarafından tercüme edildiğini tespit etmek mümkün olmamakla beraber, en eski tercüme olarak Şirazlı Muhammed b. el-Hac Devletşah'ın, hicri 734, miladi 1333'lü yıllarda istinsah ettiği nüsha kabul edilmektedir.⁹ Bu nüshanın tercüme dilinin Oğuz (Doğu) Türkçesi olduğu söylenir.¹⁰ Kur'an-ı Kerim'i bir bütün halinde tefsir eden ilk Türk ise Ebu Mansur Muhammed el-Maturidi'dir (ö. 333/944).¹¹

⁵ Sa'd, 38/29; Muhammed, 47/24; Mu'minûn, 23/68; Kamer, 45/17, 22, 32, 40; Nisâ, 4/78.

⁶ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015, 267.

⁷ Buhârî, "Ahbâr", 4, "Bed'u'l-Vahy", 6. Bkz. Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 265; Veliyullâh Dehlevî, *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Kâhire: Dâru's-Sahve, 1407/1986, 142.

⁸ Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, İstanbul, (1999): 164. Ayrıca bkz. Âlûsî, Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Âzîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali Abdalbârî Atıyye, Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415, VI/365; Muhammed Abdalzâim ez-Zürkânî, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, (III. Baskı), y.y, ts., II, 160; Muhammed Ebû Zehra, *el-Mu'cizetu'l-Kübrâ: el-Kur'ân*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, y.y., ts., 415; Abdulmun'im Muhammed, *el-Aslân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Nşr. Muhammed Abdulmun'im, y.y., 1417/1996, 377; Müstağfirî, Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed, *Fedâilu'l-Kur'ân*, thk. Ahmed b. Fâris, Dâru İbn Hazm, y.y., 2008, I/493.

⁹ Kara, Mehmet, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'an Tercüme ve Tefsirleri," *Diyanet İlmi Dergi* 29, sy. 3 (1993): 27. Abdulkadir İnan'ın araştırmasına göre Kur'an'ın ilk Türkçe tercümeleri XI. asra kadar inmektedir. Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara: T.D.V. Yay., 1991, 223.

¹⁰ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 268.

¹¹ Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 168-169.

Bu dönemden itibaren gerek Yasin, Mülk ve Amme gibi sureler olmak üzere kısım kısım, gerekse bütünsel olarak Kur'an'ı tercüme faaliyetleri devam etmişlerdir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra Kur'an'ın tefsir ve tercümesinde ciddi bir artış gözlenmiştir. Bu dönemdeki Kur'an tercüme hareketi, daha çok bir tefsir görünümü arz etmekte; ağır ve ağırdalı bir üslupla kaleme alınmaktaydı. Bu dönemde tefsir ve tercüme faaliyetindeki artış milliyetçilik cereyanıyla ve buna bağlı olarak Kur'an'ı ana dille okuyup öğrenme gereğinin sloganlaştırılmasıyla ilişkilendirilebilir.¹² Özellikle Jön Türkler tarafından seslendirilen bu sloganın arka planında bir art niyet hissedilen II. Abdülhamit Han bu tercüme furçasına karşı çıkmış ve tercümeyle izin vermemiştir. Ayrıca dönemin şeyhülislamı yayınladığı bir fetvayla Kur'an'ın Türkçeye tercümesine mani olmuş; Maarif Nezaretindeki "Dinî Yayınları Denetleme" kurulu da bu tercümelere izin vermemiştir.¹³ Bu sebeple 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanına kadar geçen bu süre içinde Kur'an tercümesi faaliyeti sönük geçmiştir.

İkinci meşrutiyetin ilanı ile birlikte tercüme faaliyeti büyük bir ivme kazanmış¹⁴ ve özellikle ulusalcılık akımı tercüme hareketinde etkin rol oynamıştır. Bu dönem, şiirlerde ülkenin; camilerinde Türkçe ezanların, namazlarında Türkçe duaların, mekteplerinde Türkçe Kur'an'ların okunduğu bir ülke olarak tasvir edildiği bir dönemdir. Bu durum Kur'an'ın ve ibadetlerin Türkçeleştirilmesi ateşini körükleyen ana unsurdur. Bu itibarla diyebiliriz ki; bu dönemde iyiden iyiye gündeme gelen Kur'an'ın tercümesinin bir zorunluluk olduğu fikri, tercümenin caiz ve mümkün olup olmadığı ve bu tercüme hareketinde Kur'an'ın yerine okunup okunamayacağına ilişkin tartışmaların gölgesinde cereyan etmiştir. Her ne kadar Mehmet Akif, Bereketzade İsmail Hakkı, Milaslı İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Fahrettin, Ahmet Hamdi Akseki gibi pek çok âlim ve ehil kişi, samimi bir şekilde Sırat-ı Müstakimde (daha sonra *Sebilürreşad*'da) ayet ve surelerin tefsir ve tercüme hareketini yayınlamış olsalar da bu dönemde ehil olmayan kimselerin art niyetli tercüme girişimleri Kur'an'ın tercüme edilip edilemeyeceğine dair tartışmaların eksenini belirlemiştir. Devletin ve Şeyhülislamlık makamının menfi tavır takınmasının, âlimlerin çoğunluğunun bu harekete karşı sessiz kalmasının

¹² Bkz. Ebû Sehl Sâlih Ali el-Avd, *Tahrîmu Kitâbeti'l-Kur'âni'l-Kerîm bi Hurûf Gayri Arabiyye*, Takdîm: Muhammed b. Abdulvehhâb Ebyât, Suûd: Nşr. Vizâratu's-Şuûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâf ve'd-Da've ve'l-İrşâd, 1416, 94.

¹³ Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 174-175.

¹⁴ Kur'an'ın tercümesi tartışmalarının II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ortaya çıktığını tespit edenlerden biri de Ermenekli Saffet Aksu'dur. O, *Sebilürreşad*'ta yazdığı bir yazıda bu tespiti yaptıktan sonra II. Meşrutiyet dönemi tercüme faaliyetlerindeki ana fikrin, tercümeyle aslın yerine ikame etmek ve ibadet kastıyla o'nu okumak olduğunu belirtir. Bkz. Ermenekli, Saffet Aksu, "Kur'an Tercemesine Dair", *Sebilürreşad*, 10, Sayı: 240, İstanbul, 1957, 226.

ve yalnızca küçük bir azınlık tarafından desteklenmesinin arka planında yatan da budur. Bundan dolayı Milaslı İsmail Hakkı *Sebilürreşad* dergisinde “Kur’an-ı Kerim Tercüme Olunabilir mi?” adlı bir makaleyle ilk kez bu noktaya ciddi bir şekilde dikkat çekmiş;¹⁵ Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) de, bu endişelerini ortaya koyduğu; *Dini Mücedditler* ve *Mes’eleleri Tercemeti’l-Kur’an* adlı iki eser kaleme almıştır.¹⁶

Dönemin İslam Kütüphanesi sahibi Tüccarzade İbrahim Hilmi tarafından *Kur’an-ı Kerim’in Terceme ve Tefsiri* adında Birinci Dünya Savaşının başlarında neşredilen tercüme de bu istismarın zikredilmesi gereken örneklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Tüccarzade sadece Türkçe metinden ibaret olan bu tercümeyle ilmî bir heyete hazırlattığını söylese de, aslında tercümeyle Zeki Megamiz adında Suriyeli bir Hıristiyan’a yaptırmıştır. Bu tercüme *Sebilürreşad* dergisi tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş ve 1923 yılının ortalarında “Büyük Bir Tecavüz: Kur’an’dan Menfaat Te’minine Kalkışan Cür’etkar Bir Hıristiyan” adını taşıyan imzasız bir makale yayınlanmıştır. Yazıda mütercime yapılan sert tenkitlerden sonra tercüme hakkında şöyle denilmektedir: “...Kur’an’ın Tercümesi namı verilen o eseri gördük ve okuduk. Aman ya Rabbi! Bu ne rekik, ne çetrefil, ne bozuk bir lisan! Ve ne kadar yabancı, ne hatalı bir tercüme! Ashıyla hiç münasebeti olmayan bu tercümeyle acaba hangi cesaretle bu adam ortaya çıkaracak?” Bu dönem tercüme meselesinin öylesine ranta dönüştüğü bir dönemdir ki; Megamiz bu yazıdan sonra eserin piyasaya sürülmesinden önce Müslüman olduğunu açıklayarak eserden sağlayacağı rantı artırmak istemiştir. Dergide yayınlanan yazıda ayrıca Büyük Millet Meclisi ve Şer’iye Vekâleti bu konuda gerekli tedbirleri almaya davet edilir. Makalede aynı zamanda Kur’an tercümesinin artık bir ihtiyaç olduğu ve halkın da buna gerek duyduğu belirtilerek Meclis tarafından bunun bir ilmi heyete yaptırılması teklif edilmektedir.¹⁷

Bu teklif 25 Şubat 1925 tarihinde Mecliste Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesi görüşülürken karşılık bulur ve Kur’an-ı Kerim’in uzman bir kurul tarafından Türkçeye tercüme ve tefsirinin sağlanması yönünde Meclise bir önerge verilir. İttifakla kabul edilen önerge sonucunda, Kur’an’ı tercüme görevi Mehmet Akif Ersoy’a verilir.¹⁸ Akif, tercümesini yaptığı kısımları tekrar tekrar gözden geçirip tashih ettiği için tercümenin

¹⁵ Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 178-179. Ayrıca bkz. Şeref Göküş, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013: 230-235.

¹⁶ Zürcânî, *Menâhilü’l-İrfân*, I/38.

¹⁷ Bu makalenin etkisiyle harekete geçen Şer’iye Vekâleti ve Dâhiliye Vekâleti söz konusu tercümenin basım ve yayımını yasaklar. Bkz. Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 179-180.

¹⁸ Ruhi Naci Sağdıç, “Kur’an Tercüme Münasebetiyle Mehmet Akif Merhum Hakkındaki Hatıralar”, *Sebilürreşad*, 11, sy. 269, İstanbul, (1958): 304.

tamamlanması hayli zaman alır. Diyanetin bu konuda acele etmesi ve titizliği sebebiyle Akif'in bu aceleci tavra karşı gelmesi, bir müddet sonra Diyanet ile Akif arasındaki mukavelenin feshine kadar gider. O, daha sonra bu tercüme faaliyetini kendi adına devam ettirmiş ve uğruna yıllarını harcadığı bu çalışmayı tamamlamıştır. Akif'in tercüme bitirdiği bu dönem Türkiye'de Batılılaşma uğruna pek çok devrimin yapıldığı ve nihayet sıranın "Din İnkılâbı"na geldiği bir dönemdir. Bu çerçevede Kur'an'ın Türkçeye tercümesi, bu tercümenin Kur'an'ın yerine ikamesi, Kur'an'ın aslından tamamen sarf-ı nazar edilmesi¹⁹ ve başta namaz olmak üzere ibadetlerin tercümeyle yapılması kararlaştırılır. Nitekim kısa bir süre sonra minarelerde Türkçe ezanlar okunmaya ve camilerde namazlar tercümeyle kılınmaya başlanır. Fakat bu inkılâp başarıya ulaşmaz. Bilakis halktan büyük bir tepki görür.²⁰ Bunun üzerine, halkın itimat ettiği ve sadakatinden emin olduğu bir zatın tercümesi ile bu iş sürdürülmek istenir. Bunun için de en münasip kişi şüphesiz ki Akif'tir. Bu yüzden hükümet Akif'in tercümesi üzerinde ısrar eder. Akif'i tercüme teslimine ikna için pek çok kişi devreye sokulur, büyük paralar teklif edilir. Fakat Akif hiçbir şekilde buna razı olmaz.²¹ Mısır'dan İstanbul'a dönerken, tercüme yakın dostu Yozgatlı müderris İhsan Efendi'ye emanet eder ve geri dönmediği takdirde yakmasını vasiyet eder. Akif'in vefatı üzerine de vasiyeti gereği tercüme yakılır.²²

Kur'an'ın tercümesi konusunda art niyetli yaklaşımların kol gezdiği bu kaotik ortamda Elmalılı Hamdi Yazır ve Mehmet Akif Ersoy'un "meal" kavramını kullanmaları ve bununla tefsir ve tercüme arasındaki bir manayı -başka bir deyişle tefsiri/manevî tercüme- kastetmeleri²³ ve eksik ve yetersiz oluşu sebebiyle tercümenin Kur'an'ın yerini tutmayacağına işaret etmeleri oldukça önemlidir.²⁴ O döneme kadar yayımlanan tercüme, ya bir tefsir adı ile yahut "Türkçe Kur'an" ve "Türkçe Kur'an-ı Kerim

¹⁹ Bkz. "Kur'an'la Oynuyorlar", *Sebilürreşad*, 10, sy. 250, İstanbul, (1957): 394-395.

²⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında gündeme alınan ve 1932-1950 yılları arasında on sekiz yıl devam eden Türkçe ezan uygulamasının maşeri vicdandaki etkisi üzerine geniş iki çalışma için bkz.: Atay, Rıfat, "Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine" *Mukaddime*, 9/2, 2018, ss. 49-66., Doi: 10.19059/mukaddime; Atay, Rıfat, "Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar," *Ortak Dilimiz Ezan*, Ed., Mahmut Öztürk, İstanbul, Nida Yayıncılık, 2018, ss. 107-147.

²¹ Akif'in bu konudaki tutumunun bir değerlendirmesi için bkz.: Atay, Rıfat, "Mehmet Akif (1873-1936)", *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, Ed., Kemal Sözen, A. Kürşat Turgut, Sabri Yılmaz, İstanbul, Divan Kitap, 2017, ss. 129-162.

²² Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 188-193. Ayrıca bkz. Eşref Edib, "Akif'in Kur'an Tercemesi: Nasıl Başladı, Sonra Niçin Yakıldı?", *Sebilürreşad*, 12, sy. 291, İstanbul, 1959: 244; Yazının *Sebilürreşad*'daki devamı için bkz. c. 12, sy. 292, İstanbul, 1959, s. 259-260; c. 12, sy. 293, İstanbul, 1959, 277-278; c. 12, sy. 294, İstanbul, (1959): 302-303; c. 12, sy. 295, İstanbul, (1959): 316-317.

²³ Tercüme kavramının özlü açıklama ve muhtasar tefsir anlamlarına da geldiğiyle ilgili olarak bkz. Zürcânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/109-110.

²⁴ Hidâyet Aydar, "Kur'an: Tercümesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, Ankara: Tdv Yay., 2002, 405. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 220.

Tercümesi” gibi isimlerle anılıyordu.²⁵ Ancak bundan sonra birkaç istisna hariç, artık Kur’an çevirileri için tercüme değil, meal lafzı kullanılır oldu.²⁶

Cumhuriyetin ilanı sürecinde de Kur’an tercümesi meselesi ilgi odağı olmaya devam etmiştir. Özellikle yeni hükümetin dine sadakatle bağlı olmak gibi bir tavır sergilemesi, Büyük Millet Meclisi’nin Kur’an ve Hadis tilavetleriyle açılması, mecliste din sınıfına mensup hayli zevatın bulunması ve tercüme konusunda serbestlik sağlanmasından dolayı tercüme hareketinde ciddi bir artıştan bahsetmek mümkündür. Bu serbestlik ehil olan ve olmayan pek çok kişinin türlü niyetlerle Kur’an’ı tercümeyle kalkışmasına yol açtı. Bu dönemde daha önce baskısı yapılan bazı tefsir-tercümeler yeniden basılırken, yeni ortaya çıkan tercümeler de olmuş ve tercüme meselesi adeta bir yarış ve sektöre dönüşmüştür. Bu dönemde Kur’an’ı tercüme edenlerin büyük bir kısmı din ve dile hizmetten ziyade ticari kaygılarla bu işi yapıyorlardı.²⁷ Bu sebeple çok kısa sürelerde ve özensizce yapılan tercümeler ortaya çıktı.²⁸ Örneğin, Cemil Said’in, Cihan Kütüphanesi sahibi Ermeni asıllı Mihran Efendi (ö. 1936)’nin siparişi üzerine Kasımırski’nin Fransızca tercümesini Türkçeye çevirmesi ve bunun *Türkçe Kur’an* adıyla neşredilmesi işin ne denli çılgırından çıktığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Öyle ki, zamanın Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi (1860 -1941), bu tercümenin Kur’an’ın anlamını tahrif ettiğini ve Müslümanların böylesine tercümelere itibar etmemeleri gerektiğini belirten bir uyarı yazısı kaleme almıştır.²⁹

II. Hayırhoğlu Döneminde Kur’an’ın Tercümesi Meselesi

Kur’an tercümelerinin, Hayırhoğlu’nun Diyanet İşleri Başkanlığı dönemine kadarki serencamı, Kur’an’ın sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve yaşanması hedefinden ziyade devrin şartları gereği dayatılmak istenen ulusallaşma düşüncesi bağlamında Türkçe ibadete bir katkı ve bir ön

²⁵ “Kur’an’la Oynuyorlar”, 394. Özellikle Osman Nebioğlu’nun *Türkçe Kur’an* olarak isimlendirdiği tercümesine yöneltilen eleştiriler için bkz. Hasan Basri Çantay, “Türkçe Kur’an mı?”, *Sebilürreşad*, 11, sy. 252, İstanbul, (1957): 23. Ayrıca bkz. c. 11, sy. 255, İstanbul, (1957): 67-70.

²⁶ Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 198.

²⁷ Bkz. “Kur’an’la Oynuyorlar”, 393.

²⁸ Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 179-183.

²⁹ Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 184-185. Aynı şekilde 1910 yılında Abraham (ö. 1913) isminde Acem menşeli bir Ermeni misyonerinin Bulgaristan’ın Varna şehrinde İncil ile birlikte Türkçe bir Kur’an tercümesi neşretmesi de Kur’an tercümelerinin tahrife varan derecede ne denli istismar edildiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu eserin bir sayfasında Türkçe Kur’an tercümesi, diğer sahifesinde ise İncil’in Türkçe tercümesi yer almaktadır. Bu misyonerin Türklerin, İncil’i okumalarını sağlamak için böyle yaptığı iddia edilmektedir. Çünkü Türklerle sadece İncil verildiği zaman yırtıp atıyorlardı. Dolayısıyla bu misyoner İncil’i Kur’an’ın tercümesi ile birlikte neşrederek yırtılıp atılmasını engellemek ve böylece bu tercüme alan Türklerin İncil’in tercümesini de alıp okumalarını sağlamak istemiştir. Bkz. Aydar, “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, 178-180.

hazırlık gayesine matuf idi. Çünkü ulusallaşma fikrinin varlık ve bekasında Kutsal kitapların ana dile çevrilmesi ve ibadetlerin ana dille icrası önemli bir rol oynar.³⁰ Öyle ki, bu hedefi gerçekleştirmek için bir kanun çıkarılmak istenmiş, ancak bu işe ön ayak olanlardan biri olan dönemin Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yalçın'ın bu arada gırtlak kanserine yakalanarak ölmesi üzerine bu eylem akamete uğramıştır.³¹ Hayırlıoğlu'nun başkanlık görevini yürüttüğü yıllar da (1951-1960) Kur'an tercümelerinin yakın tarihteki bu menfi sabıkasının olumsuz örneklerle devam ettiği bir dönemdir.

Şii kökenli Abdülbaki Gölpınarlı'nın³² (1900-1982) İran Devriminden sonra Kum'da ofset yoluyla birkaç kez çoğaltılarak Türkiye'ye gönderilen *Kur'an-ı Kerim ve Meali* isimli eseri ve aynı yıl Hacı Murat Sertoğlu tarafından İstanbul'da yayınlanan *İslam'ın Mukaddes Kitabı Kur'an-ı Kerim Türkçe Tercüme ve Tefsiri* adlı meali de büyük eleştiri almıştır. Özellikle gazetelerde pehlivanlarla ilgili yazı dizisi yayınlayan Sertoğlu'nun, Tan gazetesinde yazı dizisi şeklinde yayınlanan meali *Sebilürreşad*'da yayınlanan bir yazı ile içerik ve metot bakımından sert tenkitlere tabi tutulur. 1956 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı gördüğü lüzum üzerine Kur'an-ı Kerim'i tercüme ettirmeyi kararlaştırır. Bu amaçla sekiz kişilik bir heyet kurulur. Heyet çalışmalarına hemen başlar. Ancak kısa bir süre sonra heyetin üyelerinden dört tanesi bu görevden ayrılır. Geriye kalan dört üye ise meali Al-i İmrân suresinin sonuna kadar getirir ve onlar da daha sonra bu işi bırakırlar.³³

Öte yandan o dönemde dinde reform hareketinin önemli isimlerinden biri olan ve reformun gerekliliği konusunda raporlar hazırlayıp basın açıklaması yapan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun (1886-1978) *Kur'an* olarak isimlendirdiği tercümesi büyük tartışmalara sebep olan diğer bir

³⁰ Dinde reform hareketinin önemli isimlerinden olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun bu konudaki görüşleri için bkz. Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", s. 203. Bu itibarla Kur'an tercümesiyle ibadetin ümmetin birlik ve beraberlik şuurunu bozacağı da belirtilmiştir. Bkz. Ogan, M. Raif, "Kur'an'ı Kerim Nedir?", *Sebilürreşad*, 11, sy. 257, İstanbul, (1857): 98-99.

³¹ Hatta Yalçın'ın Diyanet İşleri Başkanlığına sırf Türkçe Kur'an projesi sebebiyle getirildiği, öncelikle kısa namaz surelerinin tercüme edilip bir broşür şeklinde imamlara dağıtılarak Türkçe ibadete hızlı bir geçişin ve daha sonra Baltacıoğlu'nun tercümesiyle Kur'an'ın aslının tamamen devre dışı bırakılmasının planlandığı da ifade edilmektedir. Bkz. "Kur'an'a Karşı Suikast: Kelamullah Yerine "(Türkçe Kur'an) Diye Bir şey İkame Etmek Dinen Merduddur", *Sebilürreşad*, 11, sy. 252, İstanbul, (1957): 19; "Kur'an'la Oynuyorlar", 395. Ayrıca bkz. Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 202.

³² Akün, Ömer Faruk, "GÖLPINARLI, Abdülbaki", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/golpinarli-abdulgazi> (25.02.2019).

³³ Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 203-205.

örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴ O'nun, Arapça bilmeyen³⁵ ve Cemil Said'in nüshasını eski yazıdan yeni yazıya nakledip biraz da uyduruk sözler sokuşturan biri olduğu söylenir. Baltacıoğlu, Kur'an çevirilerinin, bir takım anlamların kaybolması bahasına da olsa öz Türkçe yapılması gerektiğini; çünkü Arapçanın kültürü yozlaştırdığını savunur. Bu görüşleri sebebiyle Baltacıoğlu "Türk Luther" olarak isimlendirilir. O dönemde Baltacıoğlu'nun tercümesiyle kıyaslanamayacak derecede başarılı pek çok tercüme var iken özellikle dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından, çarpıklıklar ve art niyetli çevirilerle dolu böylesi bir tercümenin ön plana çıkarılması, bu ve benzeri tercümelerinin Kur'a'nı tahrif gibi bir hedefe sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.³⁶

III. Kur'an'ın Tercümesi Meselesine Hayırhoğlu'nun Bakışı

Kur'an'ın tercümesi hakkındaki tartışmaların zirveyi bulduğu Hayırhoğlu döneminin gazete sütunlarının ve dergi sayfalarının bu tartışmalarla dolu olduğu ve meselenin medyatik bir niteliğe büründüğü bir dönem olduğunu söyleyebiliriz. 1958 yılında İstanbul'dan Bekir Berk ve arkadaşları Diyanet İşleri Başkanlığından; İslam'a göre Kur'an'ın mahiyetine, herhangi bir dildeki Kur'an tercümesine mutlak olarak Kur'an demenin caiz olup olmadığına ve Kur'an'a terettüp eden şer'î hükümlerin, tercümesi hakkında da yürürlükte olup olmayacağına ilişkin bir fetva istemişlerdir. Başkanlık, 29 Mayıs 1958 tarihli ve 11553 sayılı şu cevabı vermiştir: "Türkçe Kur'an olmaz ve Türkçe Kur'an diye de okunmaz. Kur'an'ı Kerim Arap lisanı üzere nazil olmuştur."³⁷ Hayırhoğlu, özellikle Batı Trakya Türklerinden öğretmen Mustafa Kafalı tarafından sorulan bir soruya cevap bağlamında kaleme aldığı kısa yazısında Kur'an'ın tercümesi konusunda şunları söylemektedir:

³⁴ Örneğin Raif Ogan Sebilürreşad'da yazdığı bir yazıda Baltacıoğlu'nun, tercümesindeki tahriflerden ve çeviri dilinin akıcı ve kolay anlaşılır olmadığından bahsederek o'nu Yâsîn Suresi ve özellikle de "hurûf-i mukattaa/Yâsîn" tercümesi üzerinden sert bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. Ogan, M. Raif, "Baltacıoğluna Cevap: Kur'an'ı Tercüme Teşebbüsü", *Sebilürreşad*, 9, sy. 217, İstanbul, (1956): 260-262. Ayrıca bkz. Ogan, M. Raif, "Kur'an'ın İstismarı", *Sebilürreşad*, 11, sy. 256, İstanbul, (1957): 83; Hasan Basri Çantay, "Baltacıoğlu ve Kur'an", *Sebilürreşad*, 11, sy. 256, İstanbul, (1957): 82; Ali Kemal Aksüt, "Kur'an Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez", *Sebilürreşad*, 11, sy. 257, İstanbul, (1957): 101-104

³⁵ "Kur'an'la Oynuyorlar", 393.

³⁶ "Kur'an'la Oynuyorlar", 393-395; Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", 205-207. Bu konuda Baltacıoğlu ve Yücel'e yöneltilen diğer tenkitler için bkz. Ulunay, "Yeni Türkçe Kur'an", *Sebilürreşad*, 10, sy. 250, İstanbul, 1957: 396-397. Özellikle Peyami Safa (1889 – 1961) Baltacıoğlu'nun tercümesindeki karanlık noktalardan bahsettiği bir yazı kaleme alır ve tercümede herkesin anlayamayacağı ölü bir Türkçe kullandığı için o'nu tenkit eder. Bkz. Safa, Peyami, "Kur'an Tercümesi", *Sebilürreşad*, 10, sy. 250, İstanbul, (1957): 397.

³⁷ Bkz. "Diyanet Riyasetinin Mühim Bir Fetvası", *Sebilürreşad*, 11, sy. 269 İstanbul, (1958): 290.

“Kur’an dilini ve Kur’an yazısını, Arap dili ve Arap yazısından ayıran fark ve hususiyetlere gelince: Kur’an dilini Arap dilinden ayıran hususiyet onun manasının da lafzının da Peygamberimize Allah tarafından bir mucize olarak vahyedilmiş ve insanlar tarafından ona benzer bir sözün ortaya konulamamış olmasıdır.³⁸ Kur’an-ı Kerim bütün beşeriyeti hidayet ve saadete erdirmek için gelen bir kitap olduğundan herkesin ondan faydalanması lazım ve Arapça bilmeyenler için mealini başka dillere nakil de caizdir. Nitekim bu maksatla şimdiye kadar pek çok dillere ve bu meyanda Türkçemize de tefsir ve tercüme edilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği dahi evvelce bir tefsir yazdırdığı gibi bir komisyon teşkil ederek iki senedir açık bir dille yeni ve kısa bir tefsir hazırlamaktadır. Kur’an-ı Kerim’in tefsir ve tercümesinin caiz olması onun namazda okunmasının cevazını ifade etmez. Hiçbir dile Kur’an-ı Kerim hakkıyla tercüme olamaz. Ve hiçbir tercüme de Kur’an’ın yerini tutamaz.³⁹ Kur’an-ı Kerim’in nelerden bahsettiğini anlamak başka, onu namazda ibadet niyetiyle okumak yine başkadır. Namaz kulun Allah’a huzû ve huşu içinde yönelmesi demektir. Namazda Kur’an-ı Kerim kıraatinin hikmeti ise dili Kelamullah ile meşgul etmektir. Namazda fikir değil kalp yolu açık tutulur. Kur’an-ı Kerim’in neler buyurduğunu öğrenmek isteyenlerin onu namazın içinde değil dışında öğrenmeleri icap eder. Müslümanlıkta ibadet dili Kur’an dilidir. Ve bu bütün Müslümanlar arasında müşterek bir dildir. İbadet Kur’an diliyle yapılır. Buna muhalefet, Resul-i Ekrem’e, ashabına ve 400 milyonun akışına, ahengine karşı gelmek demektir ki, hiçbir Müslüman’ın bu cesareti kendinde bulabileceğine ihtimal vermiyorum. İmam-ı A’zam’ın tercüme ile namazın caiz olabileceğine dair bir söz sarf ettiği kati olarak sabit olmamakla beraber kendisinin bundan bir rucûu da nakledilmiş bulunmaktadır.”⁴⁰

Hayırlıoğlu, Kur’an’ın tercümesi, ibadetlerde kullanılması ve Latin harfleriyle yazılması konusundaki görüşleri sebebiyle kendisini istifa etmeye zorlayanlara cevap olarak; bu makama kendisinin gelmediğini, getirildiğini, görevi kabul ederken de sadece hizmet ümidi taşıdığını, hizmetin hakkını verme konusunda acze düştüğü takdirde kimsenin tazyiki olmadan görevden çekileceğini belirtir.⁴¹ Bunun üzerine basımda pek çok kişi tarafından sert bir şekilde eleştirilir ve görevinden ayrılmaya davet edilir. Tartışmalar artık çığırından çıkar. Diyanete ve Kur’an’ın tercümelerini eleştirenlere karşı şiddetli bir saldırı başlar. Bu saldırıya Ali Fuad Başgil, Ömer Nasuhi Bilmen, Hasan Basri Çantay, Ali Fikri Yavuz, İsmail Hami Danişmend, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, H. Fikri Aksoy,

³⁸ Eyüb Sabri Hayırlıoğlu, “Türkçe Kur’an Okunamaz”, *Türkçe Kur’an Okunamaz*, Hazırlayan: Mümin Çevik, (II. Baskı), İstanbul, 1958, 6.

³⁹ Hayırlıoğlu, “Türkçe Kur’an Okunamaz”, 7-8.

⁴⁰ Hayırlıoğlu, “Türkçe Kur’an Okunamaz”, 8.

⁴¹ Hayırlıoğlu, “Türkçe Kur’an Okunamaz”, 8-9.

Ziya Nur, M. Raif Ogan, Necati Erdem, Eşref Edip ve daha önce adını saydığımız zevat yayınladıkları makalelerle cevap verirler.⁴²

IV. Harfî ve Tefsirî Tercüme Bağlamında Hayırlıoğlu'un Görüşünün Değerlendirilmesi

Tercüme bir dildeki sözün anlamını başka bir dilde aynıysa ya da yakın bir mana ile ifade etmek anlamına gelir⁴³ ve “harfî” ve “tefsirî” olarak ikiye ayrılır.⁴⁴ “Harfî tercüme”, çevirisi yapılacak metnin, manasının yanında belagat ve fesahate dayalı estetik unsurlarını da birebir hedef dile aktarmak demektir.⁴⁵ Öncelikle şunu ifade edelim ki, edebî vasfa sahip olmayan, akla ve mantığa dayalı hukukî ve bilimsel metinleri,⁴⁶ bir dilden başka bir dile aktarmak ve bunda tam bir başarı sağlamak mümkün olabilir. Ancak çevirisi yapılacak olan metin hem akla/tefekfüre hem de kalbe/duygulara hitap eden⁴⁷ edebi bir mahiyete sahip ise metnin taşıdığı belagat ve fesahat unsurlarını herhangi bir kayba maruz kılmadan başka bir dile tercüme etmek mümkün değildir.⁴⁸ Bilindiği üzere Kur'an; belagati, nazmı/söz dizimi ve üslubu itibarıyla ilahi bir mucizedir.⁴⁹ Başka bir deyişle Kur'an hem lafız hem de mana olarak mucize olup, sadece manasına mucize denmez. Dolayısıyla Kur'an'ın taşıdığı manaların herhangi bir dile yapılan çevirisi hiçbir şekilde Kur'an olarak nitelendirilemez. Çünkü bu durumda hem lafzın mucizeliği kaybolmuştur⁵⁰ hem de aslın mana ve maksatlarını

⁴² Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, 207.

⁴³ Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 254-255; Kattân, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', y.y., 1421/2000, 324; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kâhire: Mektebetü Vehbe, , ts., I/19.

⁴⁴ Useymîn, Muhammed b. Sâlih b. Muhammed, *Usûl fî't-Tefsîr*, thk. Kısmu't-Tahkîk bi'l-Mektebetü'l-İslâmiyye, Nşr. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1422/2001, y.y., 31; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usulü*, 217; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/172.

⁴⁵ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/112. Abdulmun'im, *el-Aslân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 373.

⁴⁶ Aydar, “Kur'an: Tercümesi”, XVI/405.

⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsîr Usulü*, 216.

⁴⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/146. Bu duruma meşhur bir örnek olarak Brahman şairi Rabindranat Tagore'un (ö. 1941) Mısıra yaptığı bir seyahat esnasında kendisinden, Hintçe yazdığı eserlerini İngilizceye tercüme etmesini isteyenlere verdiği cevabı zikredebiliriz. Tagore diyor ki: “Hindu'ca yazdığım eserler, kendi fikirlerimi ihtiva etmiş olsalar bile onları İngilizceye tercüme etmekten acizim, zira bu tercümede İngiliz dili Hindu'ca için elverişli değildir.” Bkz. Tayyib Okıç, “Hadîste Tercüman”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14, (1966): 27. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, *Tefsîr Usulü*, 218-219. Ayrıca bkz. Ebû Zehra, *el-Mu'cizetü'l-Kübrâ el-Kur'ân*, 419.

⁴⁹ Bkz. Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/136; Demirci, *Kur'an Tarihi*, 262. Bkz. İbrahim Halil Erdoğan, “Kur'an'ı Mucize Kılan İ'câz Yönü Fesâhat ve Tenâsüp Fahreddin er-Râzî'ye Göre” *Turkish Academic Research Review* 3, sy. 2, (2018): 39-60.

⁵⁰ Ebû Bekir İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahrîc ve Ta'lîk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003 IV/88.

tam ve mükemmel bir şekilde ortaya koymanın imkânsızlığı yüzünden mananın mucizeliğinde kusur meydana gelmiştir.⁵¹

Bu itibarla diyebiliriz ki, Kur'an'ı belagat, fesahat ve mana kaybına uğratmadan başka bir dile tam olarak taşımak büsbütün imkânsızdır.⁵² Hatta Kur'an'ın, harfî olarak tercüme edilemeyeceği konusunda bütün İslâm âlimlerinin ittifak hâlinde olduklarını söyleyebiliriz.⁵³ Çünkü harfî tercüme; icmal-tafsil, umum-husus, mutlak-mukayyet, delalet-işaret ve üslup-eda gibi daha sayılamayacak pek çok yönden tercümeyi aslın yerine kaim ve ona bedel kılan bir çeviri biçimidir.⁵⁴ Kur'an'ın lafız-mana ilişkisi bakımından sergilediği mucizevî ve ilahi yön hiçbir zaman hedef dile tam olarak aktarılamayacaktır. Kaldı ki farz-ı muhal, Kur'an'ın manasını başka bir dilin kelimeleriyle kusursuz bir şekilde ifade etme imkânından bahsetsek bile, yapılan çeviri sebebiyle lafzın ya da lafız-mana ilişkisi üzerinden ortaya çıkan nazmın icazı ortadan kalkacağı için tercümeyi aslın yerine koymak yine mümkün olmayacaktır.⁵⁵ Bu da hiçbir Kur'an çevirisinin, Kur'an'ın yerini tutamayacağı anlamına gelir. Hatta Ömer Nasuhi Bilmen'in (1883-1971) ifadesiyle, Kur'an'ın tamamı Arapça müradifleriyle meal olarak yeniden yazılmış olsa bile bu, Kur'an sayılmaz.⁵⁶

Ancak Kur'an'ın ifade etmek istediği manayı, murad-ı ilahînin mefhumuna bağlı olarak⁵⁷ yorum merkezli bir şekilde başka bir dile aktarmak mümkündür. Bu aktarım “tefsirî tercüme”⁵⁸ ya da “meal” olarak isimlendirilir ve bununla tercümenin asıl metne göre eksik olduğuna⁵⁹ ve

⁵¹ Demirci, *Kur'an Tarihi*, s. 269.

⁵² Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2016, 34; Suat Ünlü, “Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur'an Tercüme”*, Dinî Araştırmalar* 9, sy. 27, (Ocak-Nisan 2017): 11; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/144.

⁵³ Hasan Yılmaz, “Kur'an Meali Bağlamında Harfî Tercüme ile Tefsirî Tercüme Türü Arasında Bir Mukayese”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Kars, (2016): 5. Hatta İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an'ın harfî tercümesinin yapılamayacağı konusunda İslâm âlimleri icma ile ittifak halindedir.” demektedir. Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 217.

⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 216-217.

⁵⁵ Demirci, *Kur'an Tarihi*, 269.

⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, “Namazda Kur'an'ı Okumak Meselesi”, *Sebilürreşad*, 2, sy. 34, İstanbul, (1949): 134.

⁵⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II/112.

⁵⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 35.

⁵⁹ “Meal” kelimesi, “te'vîl” kavramı gibi “e.v.l.” kökünden türemiş “mimli master”; ya da hedeflenen yer ve gaye anlamında “ism-i mekân”dır. Sözlükte bir şeyin özü, hülâsası ve sonucu gibi anlamlara geldiği gibi eksik bırakmak manasını da içermektedir. Kavram olarak da sözün anlamını her yönüyle değil de biraz noksanıyla ifade etmek demektir. Bkz. Demirci, *Tefsir Tarihi*, 36. “E.v.l.” kökünün muhtemel master anlamları ve öznelliğe yakınlığına dair etimolojik tespitler için bkz. Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara: Ankara Okulu, 2017, 107-112.

asıl metnin yerine geçemeyeceğine işaret edilir. Adından da anlaşılacağı gibi doğrudan manaya odaklanmış bu tercüme faaliyeti, sözün yalnızca maksadını hedef dile taşımak gibi mütevazı, ama bir o kadar da gerçekçi bir hedefe sahiptir. Anlam bilim ve yorum bilimle olan yakın ilişkisi sebebiyle bu tür Kur'an tercüme adeta mini bir tefsir hüviyetindedir.⁶⁰ Kur'an'ın Arap toplumunun dil zevkine hitap eden fonetik i'câzı ve okunuşundaki evrensel musiki değeri⁶¹ göz ardı edilse de Kur'an'ın Arap olmayan milletlerce anlaşılmasına hizmet edecek tercüme türü budur.

Namazın rükünlerinden biri olan 'kıraat'ın Kur'an'ın tercümesiyle caiz olmayacağı konusunda İmam-ı A'zam Ebû Hanife (ö. 150/767) dışındaki âlimler arasında bir ittifakın varlığından bahsedebiliriz. İmam-ı A'zam, murad-ı ilahiye delalet etmesi şartıyla tercümenin Kur'an hükmünü taşıyacağını, çünkü Arapçanın Kur'an'ın aslı değil, fer'î bir özelliği olduğunu belirtir. Bu görüşüne de Kur'an'ın, önceki kutsal kitap ve suhurların içinde yer aldığını bildiren ayetleri⁶² delil olarak getirir ve önceki kutsal kitapların Arapçanın dışında bir dille indirildiğini ve Kur'an Arapçanın dışında bir dille bu kitaplarda yer aldığı halde Allah'ın bunu Kur'an olarak isimlendirdiğini ifade eder. Bu bağlamda o, Kur'an'ın başka bir dille ifade edilen manasına da Kur'an denilebileceğini ve herhangi bir şarta bağlı olmaksızın mutlak anlamda namazlarda tercüme ile kıraatin caiz olduğunu söyler. Fakat o'nun tercümeyle namazın mutlak anlamda cevazına ilişkin görüşü bu haliyle mezhep içinde de kabul görmemiş⁶³ ve mezhebin o'ndan sonraki en meşhur iki imamı; İmam Muhammed (ö. 189/805) ve İmam Ebu Yusuf (ö. 182/798) Kur'an tercümesinin Kur'an olduğuna ilişkin bu görüşe muhalefet etmişlerdir. Günümüzdeki Hanefî âlimler ise İmam-ı A'zam'a ve bazı mütekkadim Hanefî âlimlere atfedilen, Kur'an'ın yalnız mana olduğu ve dolayısıyla da bu manayı ihtiva eden tercüme Kur'an sayılabileceği şeklindeki görüşe katılmamaktadırlar.⁶⁴ Kaldı ki, İmam-ı A'zam'ın bu görüşünden rücû ettiği de nakledilmektedir.⁶⁵

⁶⁰ Bkz. Osman Bilen, "Tercüme ve Meal Farklı mı? Kur'an Meali Kavramı Üzerine Bir Çözümleme", *Kur'an Mealleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı-I*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, 183; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II, 135.

⁶¹ İbrahim Halil Erdoğan, "Nübüvvetin İspatı Bağlamında Kur'an'ın Psikolojik İ'câzı", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 15, sy. 2, (2017): 402-420. Ayrıca bkz. Necmettin Çalışkan, *Habenneke ve Nüzül Sıralı Tefsiri*, İstanbul: Şule Yayınları, 2017, 186.

⁶² Bkz. Şuarâ, 26/196; A'lâ, 87/18-19.

⁶³ Ahmed Ali Abdullah, *Tercemetu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, nşr. el-Câmiatu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevve, sy. 60, Şevvâl-Zü'l-Ka'de-Zü'l-Hicce, (1403): 85.

⁶⁴ Bkz. Demirci, *Kur'an Tarihi*, 270.

⁶⁵ Bedrüddîn Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû) y.y., 1376/1957, I, 288; Ebû Zehra, *el-Mu'cizetu'l-Kubrâ el-Kur'ân*, 415. Abdullah, *Tercemetu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 90.

Bu bağlamda Hayırlıoğlu, Kur'an'ın mealen/manevi bir tercüme ile herhangi bir dile aktarılabilmesi konusunda olumsuz bir görüşe sahip değildir. Başka bir deyişle o, Kur'an'ın harfi olmayan bir tercüme ile Türkçeye aktarılmasının caiz ve mümkün olduğunu muhtelif defalar ifade etmiştir. Onun itirazı, Kur'an'ın anlamını namazlarda okunacak Türkçe bir nazma büründürme iddiasıdır. Ona göre böylesine bir iddiayı gerçekleştirecek bir tercüme ne caiz, ne de mümkündür. O, tercümenin Kur'an sayılamayacağına, dolayısıyla da tilavetiyle teabbüd edilemeyeceğine ilişkin geleneksel görüşü benimser.⁶⁶ Onun bu yaklaşımını tam olarak anlayamayan/anlamak istemeyen bazı çevreler onu haksız ve art niyetli bir şekilde tenkit etmişlerdir. “Dinî Bahislerde Diyanet Reisi Hiç Konuşmasa Daha İyi Eder” başlıklı *Sebilürreşad* yazısı o'nun Kur'an'ın tercümesi konusundaki görüşlerinin çarpıtılması üzerine temellenen tenkit örneklerinden biridir.

Bu yazıda “Kur'an-ı Kerim-i herkesin anlayabileceği bir dile çevirebilecek din adamımız yoktur.” dediği iddia edilen Hayırlıoğlu,⁶⁷ *Sebilürreşad*'da kendisinin bu manayı kastetmediğini, aksine Başkanlıkça Elmalılı Hamdi Yazır'a bir meal ve tefsir yaptırılarak halka ücretsiz dağıtıldığını; hatta Hasan Basri Çantay'ın da üç ciltlik bir meal çalışmasının olduğunu belirttiği bir kısa bir yazı yazar. Bu yazıda; normal bir metni bile bir dile çevirmenin aşılabilir bir takım zorlukları söz konusu iken Kur'an gibi belagat ve fesahat bakımından⁶⁸ ilahi bir mucize olan bir kitabı izah ve tefsire dökmeden Türkçeye çevirmenin mümkün olmadığını ifade eder. O, kesinlikle; “Kur'an'ın manası anlatılamaz ve anlaşılabilir” demek istemediğini vurgular. Ayrıca Hayırlıoğlu bu açıklamasında *Sebilürreşad*'ı kastederek şöyle der: “İnsan daima açık kalpli ve hayırhah olmalıdır. Müslümanlıkta hüsnüzan bir esastır. Her duyduğunu yazmak, her düşündüğünü hakikat sanmakta maddi ve manevi büyük vebal ve zarar vardır.”⁶⁹

⁶⁶ Bu görüş için bkz. Zürcânî, *Meâni'l-Kur'ân*, II/145.

⁶⁷ Bkz. “Dinî Bahislerde Diyanet Reisi Hiç Konuşmasa Daha İyi Eder”, *Sebilürreşad*, 6, sy. 141, (1372/1952): 243-244.

⁶⁸ İbrahim Halil Erdoğan, *Nübüvvetin İspatı ve İ'câzu'-Kur'ân*, Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.

⁶⁹ Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, “Diyanet Riyasetinin Bir Tavzihi”, *Sebilürreşad*, 6, sy. 143, s. 288.

Sonuç

Hayırlıoğlu, Kur'an'ın tercümesi meselesine bakarken o'nun hem manasının hem de lafzının bir mucize olduğu, dolayısıyla da beşer tarafından bir benzerinin meydana getirilemeyeceği noktasından hareket etmektedir. O, Kur'an-ı Kerim'in, bütün beşeriyetin ıslah ve hidayeti için gönderilmiş evrensel bir hakikat çağrısı olduğunun farkındadır. İnsanları dünya ve ahiret mutluluğuna erdirmek için gelen Kur'an'ın her milletten insan tarafından anlaşılması ve insanların o'nun ilahi prensiplerine göre hayatlarına yön verebilmeleri için tercüme edilmesi kaçınılmaz bir durumdur. Bu itibarla Hayırlıoğlu, Arapça bilmeyenler için Kur'an'ın manasını başka dillere aktarmanın caiz olduğunu, Kur'an'ın bu amaçla şimdiye kadar pek çok dile ve Türkçeye de tefsir ve tercüme edildiğini, hatta Diyanet İşleri Reisliği tarafından bir komisyon oluşturularak iki senedir açık bir dille yeni ve kısa bir tefsir hazırlanmakta olduğunu vurgular.

Ancak o, Kur'an'ın tercümesi meselesinin arka planında yatan ve özellikle II. Meşrutiyet döneminde baş gösteren, kendisinin başkanlık yaptığı dönemde ise iyiden iyiye alevlenen "ulusallaşma" akımının tercüme faaliyetine ön ayak olmasındaki amacın da farkındadır. Bu akıma bağlı olarak eksenini belirleyen o dönem tercüme faaliyeti, Kur'an çevirilerini "Türkçe Kur'an" şeklinde isimlendirmiş ve bununla Türkçe bir ibadet dili oluşturmayı hedeflemiştir. Bu sebeple Hayırlıoğlu, Kur'an-ı Kerim'in tefsir ve tercümesinin caiz olduğunu, ama onun herhangi bir dile tam layıkıyla çevrilmesinin imkânsızlığı sebebiyle tercümenin Kur'an olarak isimlendirilemeyeceğini ve namazlarda okunamayacağını belirtir. Bu yaklaşımıyla o, Kur'an'ı "tefekür" için okuma ile "teabbüd" için okumanın arasını işlev ve mahiyet bakımından ayırmakta ve namazda kıraatin Arapça dışında başka bir dil ile yapılmasını İslamî görmemektedir. O, ortak ibadet dilinin Ümmet-i Muhammed'in vahdetini sağlayacak en önemli unsurlardan biri olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda o'na göre "ulusallaşma" ve buna bağlı olarak ana dille ibadet Hz. Peygamber'e, ashabına ve bütün ümmetin birliğine muhalefet anlamı taşımaktadır.

Kaynaklar

“Dinî Bahislerde Diyanet Reisi Hiç Konuşmasa Daha İyi Eder”, *Sebilürreşad*, Cilt: VI, Sayı: 141, Yıl: 1372/1952.

“Diyanet Riyasetinin Mühim Bir Fetvası”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 269, İstanbul, 1958.

“Kur’an’a Karşı Suikasd: Kelamullah Yerine “(Türkçe Kur’an) Diye Birşey İkame Etmek Dinen Merduddur”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 252, İstanbul, 1957.

“Kur’an’la Oynuyorlar”, *Sebilürreşad*, Cilt: 10, Sayı: 250, İstanbul, 1957.

ABDULLAH, A. A., *Tercemetu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Nşr. el-Câmiatu’l-İslâmiyye bi’l-Medîneti’l-Münevvre, Sayı: 60, Şevvâl-Zü’l-Ka’de-Zü’l-Hicce, 1403.

AKÜN, Ömer Faruk, “Gölpınarlı, Abdülbakî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/golpinarli-abdulgabi> (25.02.2019).

AKSÛT, A. K., “Kur’an Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 257, İstanbul, 1957.

ÂLÛSÎ, Ş., *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Âzîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Thk. Ali Abdalbârî Atıyye, Beyrût, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415.

AVD, E. S. S. A., *Tahrîmu Kitâbeti’l-Kur’âni’l-Kerîm bi Hurûf Gayri Arabiyye*, Takdîm: Muhammed b. Abdulvehhâb Ebyât, Nşr. Vizâratu’s-Şuûni’l-İslâmiyye ve’l-Evkâf ve’d-Da’ve ve’l-İrşâd, Suûd, 1416.

ATAY, R., “Mehmet Akif (1873-1936)”, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Çağdaş İslam Düşünürleri*, Ed., Kemal Sözen, A. Kürşat Turgut, Sabri Yılmaz, İstanbul, Divan Kitap, 2017.

ATAY, R., “Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar Üzerine” *Mukaddime*, 9/2, (2018): 49-66.

ATAY, R., “Türkçe Ezan Uygulamasının Toplumsal Hafızada Yol Açtığı Travmalar,” *Ortak Dilimiz Ezan*, Ed., Mahmut Öztürk, İstanbul: Nida Yayıncılık, 2018.

AYDAR, H., “Kur’an: Tercümesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 404-409, Ankara: TDV Yayınları, 2002.

AYDAR, H. “Türklerde Kur’an Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, İstanbul, (1999): 159-235.

BİLEN, O., “Tercüme ve Meal Farklı mı? Kur’an Meali Kavramı Üzerine Bir Çözümleme”, *Kur’an Mealleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı-I*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, (2007): 175-192.

BİLMEN, Ö. N., “Namazda Kur’an’ı Okumak Meselesi”, *Sebilürreşad*, Cilt: 2, Sayı: 34, İstanbul, 1949.

CERRAHOĞLU, İ., *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yay., Ankara, 1991.

ÇALIŞKAN, N., *Habenneke ve Nüzûl Sıralı Tefsiri*, Şule Yayınları, İstanbul, 2017.

ÇANTAY, H. B., “Baltacıoğlu ve Kur’an”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 256, İstanbul, 1957.

ÇANTAY, H. B., “Türkçe Kur’an mı?”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 252, 255, İstanbul, 1957.

DEHLEVÎ, V., *el-Fevzu’l-Kebîr fî Usûli’t-Tefsîr*, Trc. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Dâru’s-Sahve, Kâhire, 1407/1986.

DEMİRCİ, M., *Kur’ân Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2015.

DEMİRCİ, M., *Tefsir Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

EBÛ ZEHRA, M. A., *el-Mu’cizetü’l-Kübrâ el-Kur’ân*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, y.y., ts.

ERDOĞAN, İ. H., “Nübüvvetin İspatı Bağlamında Kur’an’ın Psikolojik İ’câzı”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 2, (2017): 402-420.

ERDOĞAN, İ. H., “Kur’ân’ı Mûcize Kılan İ’câz Yönü Fesâhat ve Tenâsüp Fahreddin er-Râzî’ye Göre” *Turkish Academic Research Review*, Cilt:3, Sayı: 2, (2018): 39-60.

ERDOĞAN, İ. H., *Nübüvvetin İspatı ve İ’câzu’-Kur’ân*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.

ERMENAKLİ, S. A., “Kur’an Tercemesine Dair”, *Sebilürreşad*, Cilt: 10, Sayı: 240, İstanbul, 1957.

ERTAN, V., “Eyüp Sabri Hayırlıoğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:50-51, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

ERTAN, V., “Sabık Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 77, Ekim, (1968): 227-228.

EŞREF, E., “Akif’in Kur’an Tercemesi: Nasıl Başladı, Sonra Niçin Yakıldı?”, *Sebilürreşad*, Cilt: 12, Sayı: 291-295, İstanbul, 1959.

GÖKÜŞ, Ş., *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük Akımında Eğitim, Din Eğitim ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013.

HAYIRLIOĞLU, E. S., “Türkçe Kur’an Okunamaz”, *Türkçe Kur’an Okunamaz*, Hazırlayan: Mümin Çevik, (II. Baskı), İstanbul, 1958.

HAYIRLIOĞLU, E. S., “Diyanet Riyasetinin Bir Tavzihi”, *Sebilürreşad*, Cilt: VI, Sayı: 143.

İBNU’L-ARABÎ, E. B., *Ahkâmu’l-Kur’ân*, Tahrîc ve Ta’lîk: Muhammed Abdulkâdir Atâ, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.

KARA, M., “Doğu ve Batı Türkçesinde Kur’an Tercüme ve Tefsirleri,” *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: XXIX, Sayı: 3. (1993): 25-36.

KATTÂN, M. H., *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetu’l-Meârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, y.y., 1421/2000.

MUHAMMED A., *el-Aslân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Nşr. Muhammed Abdulmun’im, y.y., 1417/1996.

MÜSTAĞFİRÎ, E. A. C., *Fedâilu’l-Kur’ân*, Thk. Ahmed b. Fâris, Dâru İbn Hazm, y.y., 2008.

OGAN, M. R., “Baltacıoğluna Cevap: Kur’an’ı Tercüme Teşebbüsü”, *Sebilürreşad*, Cilt: 9, Sayı: 217, İstanbul, 1956.

OGAN, M. R., “Kur’an’ı Kerim Nedir?”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 257, İstanbul, 1857.

OGAN, M. R., “Kur’an’ın İstismarı”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 256, İstanbul, 1957.

OKİÇ, T., “Hadîste Tercüman”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, (1966): 27-52.

SAFA, P., “Kur’an Tercümesi”, *Sebilürreşad*, Cilt: 10, Sayı: 250, İstanbul, 1957.

SAĞDİÇ, R. N., “Kur’an Tercümeleri Münasebetiyle Mehmet Akif Merhum Hakkındaki Hatıralar”, *Sebilürreşad*, Cilt: 11, Sayı: 269, İstanbul, 1958.

SICAK, A. S., *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara Okulu, Ankara, 2017.

ULUNAY, “Yeni Türkçe Kur’an”, *Sebilürreşad*, Cilt: 10, Sayı: 250, İstanbul, 1957.

USEYMİN, M. S. M., *Usûl fi't-Tefsîr*, Thk. Kısmu't-Tahkîk bi'l-Mektebeti'l-İslâmiyye, Nşr. el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1422/2001.

ÜNLÜ, S., “Kur’an-ı Kerim’in Türkçeye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kur’an Tercümeleri”, *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan, Cilt: 9, Sayı: 27. (2017): 9-56.

YILMAZ, H., “Kur’ân Meali Bağlamında Harfî Tercüme ile Tefsirî Tercüme Türü Arasında Bir Mukayese”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Kars, (2016): 1-18.

ZEHEBÎ, M. S. H., *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kâhire, ts.

ZERKEŞÎ, B., *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur’ân*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, (Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû) y.y., 1376/1957.

ZÜRKÂNÎ, M. A., *Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur’ân*, Matbaatu Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, (III. Baskı), y.y, ts.